

ТЕМПОРАЛЬНИЙ ПРОСТІР ХАРКОВА У ТВОРІ САШКА УШКАЛОВА «БЖД»: лексико-семантичний аспект

У статті прокоментовано історію вивчення категорій художнього простору. Шляхом аналізу літературознавчих та мовознавчих праць виокремлені різні аспекти вивчення поняття простору в художньому тексті. Аналіз простору в романі «БЖД» Сашка Ушкалова як одного з молодих представників сучасної української прози дав можливість схарактеризувати темпоральний простір Харкова за допомогою лексичного потенціалу української мови. Простір у творі молодого письменника є специфічним, тому що представлений трьома темпоральними локусами Харкова: Харків часів дитинства, Харків часів юності та Харків як мегаліс. Особлива роль у вербалізації такого простору належить лексичному складнику мови.

Ключові слова: власне простір, темпоральний простір міста, ментально-психологічний простір, лексичний складник мови.

Переяслова Є.А. Темпоральное пространство Харькова в произведении Сашка Ушкалова «БЖД»: лексико-семантический аспект. В статье прокомментирована история изучения категории художественного пространства. Посредством анализа литературоведческих и языковедческих трудов выделены аспекты изучения понятия пространства в художественном тексте. Анализ пространства в романе «БЖД» Сашка Ушкалова как одного из молодых представителей современной украинской прозы дал возможность охарактеризовать темпоральное пространство Харькова при помощи лексического потенциала украинского языка. Пространство в произведении молодого писателя специфическое, потому что представлено тремя темпоральными локусами Харькова: Харьков времён детства, Харьков времён юности и Харьков как мегаліс. Особенная роль в вербалізації такого пространства принадлежит лексической составляющей языка.

Ключевые слова: собственно пространство, темпоральное пространство города, ментально-психологическое пространство, лексическая составляющая.

Pereyaslova O.O. Kharkov Temporal SPACE in Sashko Ushkalov's Work «BZhD»: Lexical-Semantic Aspect. The article presents the history of the artistic space categories studying. Various aspects of the space concept study in literary text are identified by means of the literary and linguistic works analysis.

The particular role in verbalization of such space belongs to lexical component of language. Using a variety of lexical and stylistic means for ironic contemplation over fictional and the real world, writers of postmodern literature actualize pictorial potential of colloquial speech that in postmodern texts declared inexhaustible language as a means of creating text situation according to the author's discursive intentions.

Space research in «BZhD» by Sashko Ushkalov as one of the young representatives of contemporary Ukrainian prose, gave an opportunity to characterize Kharkov temporal space using lexical potential of the Ukrainian language. The concept of space in the novel «BZhD» is the main one. It has a complex structure that reflects the world as a space and the inner world of the hero, his mental and psychological amplitude. Kharkiv for the hero was a place to understand the world and to realize himself. Streets, squares, bookstores, coffee shops, etc., which the main character used to pass, where he got into various adventures, reveal the true nature of Kharkov and brought to mind memories of childhood, adolescence, are the key components in the creation of structural space Kharkov. Space in work of the young writer is specific because it is presented by three temporal locations of Kharkov: Kharkov at the childhood times, Kharkov at the youth times and Kharkov as megalopolis.

With time turnover, maturing, the hero's outlook changes: from the first positive explore of the city (district, zoo) when a child, to the negative perception to have been impressed by the school as an outdated system of education, that leveled personal values; to frustration and rejection of high schooling.

Keywords: space as its own, temporal space of the city, mental and psychological space, lexical component.

Одним із провідних напрямів філології другої половини ХХ — початку ХХІ століття є лінгвістичне дослідження художніх текстів, однією з найважливіших категорій якого є категорія простору — неоднозначна як у плані ідентифікації, так і в плані мовного вираження.

Спроби усвідомити й визначити простір були представлені ще в давніх міфологічних, релігійних та філософських системах (Арістотель, Р. Декарт, І. Ньютон, Г. Лейбніц та ін.). Різномірному аналізу художнього простору присвячені праці М. Бахтіна, Ю. Лотмана, В. Гречнева, Т. Солдатенко, Н. Фортунатова, Т. Мотильової, О. Білого, у дослідженнях яких організаційна функція простору розглядається як основна для прозового виду літератури.

Художній простір твору нерозривно пов'язаний із внутрішнім світом письменника, його чуттєвою сферою. За допомогою мовних засобів, трансформуючись у площинах свідомості автора, реальний простір відтворюється у вигляді художнього. Як наголошує І.Р. Гальперін, простір у художньому тексті принципово відрізняється від подібної категорії реального світу: «Хронологічна послідовність подій у художньому тексті перебуває в протидії з їх реальним перебігом, який підкоряючись задуму автора, лише створює ілюзю просторових відношень» [2: 87].

У наукових працях, присвячених мовному вираженню просторової орієнтації, наголошувалося, що простір у тексті як вищому рівні мовної системи створюється за допомогою одиниць різної природи (Ю. Апресян, Т. Булигіна А. Шмельов, Л. Вараксін, М. Всеволодова, Є. Владимирський, В. Гак, В. Ібрагімова, О. Кубрякова, О. Кравченко, К. Рахиліна, О. Селіверстова, К. Яковлева та ін.). Зокрема, О. Кравченко, наголошуючи на взаємозв'язку проблеми «простір і мова» з проблемою суб'єктивного сприйняття дійсності, зауважує, що саме особливості пізнавальної діяльності людини відображаються в структурі мови.

М. Всеволодова та Е. Владимирський вводять поняття просторового орієнтира, «локуса», тобто простору або предмета, відносно якого визначається місце знаходження іншого предмета (дії, ознаки) і наголошують на статичному чи динамічному характері їх відносин. К. Яковлева на конкретному матеріалі демонструє, що мову цікавить обжитий простір. К. Рахиліна здійснює аналіз предметних імен у дзеркалі просторових конструкцій.

У сучасному мовознавстві активно вивчається мовне вираження художнього простору в межах певного естетичного періоду (І. Богданова, Л. Лисиченко, О. Маленко, Т. Скорбач та ін.), у творчості одного митця (Н. Арутюнова, А. Гік, М. Дудорова, М. Міхеєв, Л. Панова, Ю. Тільман та ін.) та в окремому творі (М. Гаврилова, Ю. Коваленко, С. Кононова та ін.).

У ХХ ст. – на початку ХХІ ст. відносно стійка предметно-просторова концепція замінюється нестійкою, що ґрунтується більшою мірою на сприйманні об'єктів і явищ дійсності, а не їхньому реалістичному відтворенні (наприклад, імпресіоністична плинність простору як рухливої, динамічної категорії). Письменники часто звертаються до технік художньої деформації простору, його видозміни залежно від власних естетичних намірів або тенденцій доби, що відбивається на особливому характері мовних ресурсів та способів їхньої контекстної організації.

Особлива роль у вербалізації простору належить лексичному складнику мови. Використовуючи різноманітні лексико-стилістичні засоби для іронічного споглядання над вигаданим і реальним світом, письменники-постмодерністи актуалізують образотворчий потенціал зниженої, просторічної, суржикової лексики, що у «постмодерних практиках задекларувала невичерпність мови як засобу творення текстоситуації відповідно до дискурсивних інтенцій автора» [3: 428].

Вияскравити особливості постмодерного тексту дозволить вивчення простору в романі одного з молодих представників сучасної української прози Сашка Ушкалова «БЖД» (Факт, 2007). Дебютний роман Сашка Ушкалова «БЖД» можна назвати одним із найвдаліших у ланцюгу «українського молодіжного роману» (називаємо так окремий жанр так званої сповідальної прози-маніфестів покоління). По-перше, «БЖД» має динамічну композицію та захоплюючу фабулу. По-друге, С. Ушкалов «відв'язується», як хоче та може, і заворожує читача віртуозною дотепністю. По-третє, Сашко Ушкалов ніколи не помиляється у поетичних метафорах – вони завжди дотепні, вдалі та виразні.

Поняття простору в романі «БЖД» є ключовим. Він має складну структуру, що відображає як простір навколишнього світу, так і простір внутрішнього світу героя, тобто ментально-психологічний простір.

У межах поданої статті маємо спробу визначити темпоральний простір Харкова, що представлений у творі, а також простежити, якими одиницями мови він представлений.

Події розгортаються в рідному місті автора Харкові, спогади породжують відчуття зрідненості і з містом, і з людьми, які потребують допомоги й захисту, але й самі готові прийти на допомогу, коли тобі без неї не обійтися.

Харків стає для героя місцем усвідомлення світу й самого себе. Вулиці, площі, книгарні, кав'ярні і т.п., якими головний герой ходив, де з ним відбувалися різні пригоди, розкривають справжній вид Харкова і пробуджують в пам'яті спогади про дитинство, юність, виконуючи роль головних складових у створенні структурного простору Харкова.

Харків як просторова реалія роману Сашка Ушкалова представлений у трьох часових площинах: Харків часів дитинства, Харків часів юності та Харків – мегаполіс, яким був і є за часів дитинства та юності.

Харків часів дитинства відтворено такими елементами простору, як *мікрорайон*, де мешкав та спілкувався з друзями героєм; *зоопарк*, де хлопчиком він полюбляв проводити час, та *школа* як чужий для нього простір.

Зокрема, мікрорайон для головного героя твору періоду дитинства — це не лише частина міста, де знаходиться його житловий будинок, різні заклади для повсякденного обслуговування населення, а й територія (осередок) надзвичайних подій (безпечних та небезпечних), що залишають яскравий відбиток у пам'яті юного мешканця. Наприклад: ... *я виріс у спальному районі Харкова. За нашою багатопверхівкою, де я жив із батьками... Словом, там був велетенський міст, а під ним — болото, на яке з сусідніх гаражів викидали скелети роздובаних автомобілів, зношені акумулятори й виливали масло, від чого вода, якщо її можна було так назвати, вкривалася райдужною плівкою. Ми ходили на це болото дуже рідко, та й то на таку небезпечну мандрівку зі мною наважувався тільки один мій приятель на прізвисько Іл, дуже химерний тип* [5: 158-159].

Зоопарк для хлопчика — це не просто територія з алеями для прогулянок та квітниками, на якій утримують для показу тварин, а й місце, яке він любить, що викликає в нього позитивні емоції та враження. Наприклад: *Пригадую, у дитинстві, коли батько водив мене до зоопарку, я міг годинами простоювати перед велетенськими акваріумами, зазираючи крізь їхнє немите скло* [5: 35-36].

І мікрорайон, і зоопарк врзалися в пам'ять малої дитини не просто великими (мостом, акваріумом), а *велетенськими* елементами цього простору.

Незважаючи на такі фрагменти спогадів, як *болото, на яке з сусідніх гаражів викидали скелети роздובаних автомобілів, зношені акумулятори й виливали масло, від чого вода, якщо її можна було так назвати, вкривалася райдужною плівкою та немите скло акваріумів*, у дитячій пам'яті залишився позитивний спогад про Харків.

Школа ж як типова територія, як типовий простір, що взагалі запам'ятовується всім (й автор твору тут не виняток) представлений *пришкільною ділянкою, шкільна бібліотека, футбольне поле* і т.п. Ці три місця окреслюють поле його зацікавлень: *Простіше кажучи, ми мали сіяти кабачки й баклажани на пришкільній ділянці...* [5: 6] — це те місце, куди заганяли усіх школярів щось робити, допомагати; *Знайшов у шкільній бібліотеці брошуру про баскських сепаратистів й усю її прочитав, запоем...* [5: 6] — знайшов для себе цікаву книжку; *Граната закружляла в повітрі, гепнула об футбольні ворота...* [5: 7] — тут сталася неприємна ситуація між ним і вчителем фізкультури — це і формує пам'ять про Харків часів дитинства.

Школа як елемент простору Харкова представлена не лише через пряме називання його, а й опосередковано. Наприклад: *Коли я пішов у перший клас, мене вистачило майже на півроку, аж доки я не написав першу в своєму житті контрольну з російської. За що мені поставили двійку, для чого викликали до школи батька...* [5: 5] — у зазначеному фрагменті виділені словосполучення презентує не тільки такий елемент простору, а й означають час, коли герой твору набув перший життєвий досвід, зазнав перше розчарування.

Про такий елемент простору, як школа можуть свідчити не лише предмети, що мають своє розташування в просторі, а й особи. У контексті — *Його я підпалив тоді, як наша вчителька праці, загальмована прибалтійка, почала*

перевіряти, чи рівні вийшли грядки [5: 6] – слово *прибалтійка* як відтопонімна назва представників Прибалтики, уповільнених у своїх діях та мовленні, супроводжується ще й епітетом *загальмована* з негативною оцінкою як стереотипне сприйняття таких людей.

У контексті *Ідьоооооо к дїрсктаааару...* [5: 6] представлена вказівка не на особу, що займає найвищу посаду в школі, а наголошується на певному локальному просторі. Названа лексична одиниця має негативну конотацію, тому що у свідомості учня виклик до директора супроводжується панікою й острахом, розумінням того, що покарання зараз буде неминучим. Автор вербалізує це специфічною графікою, що відбиває протяжність у мові і вочевидь дає зрозуміти, що мовлення здійснюється підвищеним тоном.

У романі «БЖД» для відтворення такого елемента простору, як школа СашкоУшкалов удається до метафоризації. Наприклад, у висловленні – *Мені чомусь здалося, що то якась велетенська риба ковтнула людину, що тепер намагається вибратися назовні... я почув, як його кроки віддаляються таємничими коридорами школи-риби* [5: 9] – автор асоціює школу з рибою, мовчазною та великою, у якій все розчиняється, начебто зникає. Так і в школі тих часів, коли він навчався, щоб зрозуміти внутрішній розпорядок, спосіб існування цієї необхідної освітньої ланки, варто зануритися всередину, начебто побачити нутрощі.

Звернімо увагу на те, що прикметник *велетенський* у творі трапляється вже втретє: по-перше, *велетенський міст*, по-друге, *велетенські акваріуми*, а по-третє, *велетенська риба*. Вочевидь усе те, що впливає на героя, можемо припустити, має великий розмір і сприймається як щось грандіозне та вражаюче.

У романі «БЖД» школа за часів дитинства героя твору – це не лише місце, де школяр повинен оволодіти необхідними знаннями, а ще й місце, де навчали любити та захищати *родіну*. Порівняймо: *Китай, сопляк, – сказав той, – у школі ти маєш навчитися всьому, навіть захищати родіну...* [5:7] та...*аби вчитися боронити батьківщину від уявного ворога...* [5:12]. У першому контексті автор використовує транслітероване з російської мови слово *родіна* для позначення Радянського простору, що за часів дитинства головного героя є нерідним для нього. А в другому реченні вживання слова *батьківщина* презентує свідоме ставлення юного героя до своєї рідної землі, яку необхідно вміти захищати.

Автор наголошує на незмінному негативному ставленні головного героя до школи, у якій він не відчуває себе затишно, про що свідчить частотна зміна місць навчання. Наприклад, у реченнях...*після того, як я вилетів із другої школи...; 3 третьої школи мене випхали вже тоді, коли я навчався в дев'ятому; 3 наступної моєї школи, а їх я змінив ні мало, ні багато, чотири* [5: 5-7] порядкові числівники наголошують на змінюваності шкіль і сталості негативного враження про них. Примусовість такої зміни навчальних закладів підкреслюється використанням дієслів *випхали, вилетів*.

Не знайшовши свого місця в цій ланці системи освіти, герой твору вирішив помститися і в подальшому зробити певні кроки для зміни шкільної

системи на краще, вступивши до педагогічного навчального закладу. Наприклад, у реченні *По закінченні одинадцятого класу я свідомо вступив у педагогічний і вирішив знищувати ворожу систему, ставши її частиною й проводячи підривну роботу зсередини...* [5:7] автор наголошує, що для головного героя на момент вступу педагогічний вчз – це прогресивне місце, де можна здобути спеціальність, навчитися викладати, щоб змінити консервативну шкільну систему зсередини.

Одним із елементів локального простору Харкова часів юності головного героя й є педагогічний навчальний заклад. Дитяче уявлення про модель світу змінюється після вступу до університету, наприклад: *Я... поринаю у свій лайф, у лайф, у якому, що б не сталося, я все одно житиму, бо виживання – не для мене...* [5: 110].

Університет як типовий елемент навчального простору Харкова часів юності головного героя представлений у такий спосіб: *Я закінчував четвертий курс філології й після останнього заліку...*[5: 26].

Враження від освітнього закладу в процесі навчання змінюється, і він не вважає вже його високим, пафосним і т.д. Тому словосполучення *терени альма-матер* має приховану іронію, підсилену використанням слів *дворик* (що асоціюється з чимось менш масштабним) та *теплий бетон* (що пов'язане з образом чогось неживого), що наголошує на невизначеності начебто великого за територією навчального закладу. Наприклад: *Стоячи посеред дворика своєї альма-матер, на теплом бетоні...* [5: 112]; *...мій ангел-охоронець на теренах альма-матер* [5: 102].

Традиційно ставлення до педагогічного університету представлене по-вагою до таких знаних постатей, як А.С. Макаренко, про що свідчить використане автором ідеалізоване відбиття в мовленні: *...а авторитетом для мене є МАКАРЕНКО...* Натомість для декого ця постать стала буквально «брендом» педагогічного поряд із Г.С. Сковородою: *... пішов ти в жопу зі своєю Макаренкой*. Зневажливе ставлення до визнаного, до центральної постаті відтворено за допомогою транслітерації з російської *Макаренкой*. Як зазначає О.О. Маленко, «така лексика містить у семантичній структурі потужний експресивний та емотивно-оцінний потенціал, вона здатна викликати полярні емоції читача, збуджувати його рецептивні рівні» [3: 428].

З метою відтворення динаміки внутрішнього ставлення головного героя до навчання в університеті (від зацікавлення до розчарування та в подальшому байдужості) автор використовує відповідні оцінно марковані сленгізми: *Я закінчував четвертий курс філології й після останнього заліку, а це, здається, мала бути «безпека життєдіяльності», мусив отримати диплом бакалавра* [5: 26]. *Якоїсь миті я навіть вирішую забити на залік із БЖД й просто звалити* [5: 107].

Другим елементом простору Харкова часів юності героя є будинок. Як наголошує Н.В. Уфимцева, будинок у мовній свідомості людей посідає третє місце після концептів *життя*, *людина* [4].

Дослідженню поняття *будинок* присвячені роботи В. Топорова, Ю. Степанова, Ю. Лотмана та ін. В українській культурі *будинок* – це насамперед

образ обжитого простору, що має функцію оберегу: це житлове приміщення, а також – будь-яке місце, де можна залишитися наодинці із собою. У романі «БЖД» автор використовує не лише слово *будинок*, але й синонімічні йому *дім* з тотожним значенням, *хата* не як сільський одноповерховий житловий будинок, а в значенні «квартира», *квартира* як частина житлового будинку, *кімната* на позначення відокремленої стінами або перегородками частини будинку, наприклад: *На кухні було порожньо – зрештою, для квартири, яку ми винаймали з Ікарусом, це було нормально. Не в силі терпіти, я запив їх кількома великими ковтками коньяку, поплентався до кімнати... На хаті був тільки Мядзедун* [5: 33-34].

Локальний простір *квартири* представлений у творі такими словами, як: *кухня, балкон, ванна, клозет* і т.п. Наприклад: *На кухні було порожньо...; ...холодильника в нас катма, а на балконі, де в холодну пору року можна було б тримати продукти, жили й гадили голуби; ...я порився в кухонному столі, але так нічого й не знайшов...* [5: 34]. Специфічною ознакою елементів квартири в романі «БЖД» є нічим незаповнений простір, який виражений словами *порожньо, катма*.

Цікавим у романі є використання поряд зі словом *клозет*, що в тлумачному словнику має значення «приміщення для відправлення природних потреб людини» [1, 1281], перифрастичного словосполучення *маленька кабінка з товчком* для надання емоційно-експресивної забарвленості.

Події в романі О. Ушкалова тісно пов'язані з конкретними точками Харкова. Автор перераховує назви вулиць, зупинок міського транспорту, лікарень, районів і т.п., де відбуваються події з героєм у певний життєвий період: *На черзі була книгарня на Сумській, бо в книгарні біля «дитячого світу» я був на початку тижня* [5: 166]. *Одним словом, ми приїхали на П'ятихатки* [5: 174]. *Анжелік поїхала додому, аби взяти бодай якісь свої речі, її кінчений старий саме мав забратися на роботу, а за кілька годин ми з нею домовились зустрітись біля «Металіста»* [5: 216].

Зокрема, для назви кав'ярні як елементу урбаністичного простора автор вдається до використання ергоніма, наприклад: *Тут Ікарус звертає в «Лондон», задрипану кафешку з галімім обслуговуванням і дорогою випивкою. Власне, єдине, що в ній може нагадувати Лондон, це смог, що висить над баром* [5: 68]. Назва *Лондон* претензійна, а саме наповнення, нутрощі свідчать про протилежність. Оскільки заклад з такою назвою претендує на вишуканість в оздобленні, високий рівень обслуговування і т.п., натомість маємо не ресторан, не кафе, а *задрипану кафешку з галімім обслуговуванням*, тобто щось маленьке, сіре, незначне, у якому Лондон нагадує тільки смог, що висить над баром.

Географічний простір Харкова для героя – це закинутий у безвість мегаполіс, який в його уяві постає як рухливий організм, що оживає зранку: *Сьома година ранку. Місто починає поволі оживати* [5: 144]. Типовими для мегаполісу є багатоповерхові будинки, а символом швидкого пересування між поверхами, необхідного для життя в мегаполісі, є ліфт, наприклад: *Ти дивися зі свого шістнадцятого поверху на ранкове місто й розумієш, що ти*

зовсім нікому не потрібен... що якби ти здох учора в ліфті, то це був би головняк тільки для ліфтера, що єдина, бля, істота в цьому мегаполісі [5: 87].

Герой роману Сашка Ушкалова «БЖД» почувується самотнім та нікому не потрібним на вулицях цього великого міста: *А все нормальне, якщо воно вешті-решті існує, у цій ранковій порожнечі й самотності не лишає жодних слідів, йому просто нема там місця. Мені знову самотньо на вулицях цього міста* [5: 87-88]. Вулиць у місті багато, а він там один, і все одно самотній.

Здійснений аналіз вербалізованого простору в романі Сашка Ушкалова «БЖД» показує, що моделювання його в художньому тексті дає можливість прослідкувати тісний взаємозв'язок з ментальними процесами: пізнанням людиною довкілля, а також усвідомленням нею самої себе.

Простір у романі «БЖД» Сашка Ушкалова є специфічним, тому що представлений трьома темпоральними локусами Харкова: Харків часів дитинства, Харків часів юності та Харків як мегаполіс. Разом із плінністю часу, дорослішанням, змінюється і світогляд героя: у дитинстві від першого позитивного знайомства з містом (мікрорайон, зоопарк), до негативного сприйняття, що нашаровується враженням від школи як застарілої системи виховання, яка нівелювала особистісні цінності, до розчарування, збайдужіння до системи навчання у внз. За часів дитинства в героєві розвивається суперечливий, негаційний характер, спроби звернути увагу на потреби дитини, що далі переростає у відчуття самотності на вулицях великого міста.

ЛІТЕРАТУРА

1. **Великий** тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел. – К.; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2003. – 1440 с.
2. **Гальперин І.Р.** Текст как объект лингвистического исследования / И.Р. Гальперин. – М., 1981. – 139 с.
3. **Маленко О.О.** Лінгво-естетична інтерпретація буття в українській поетичній мовотворчості (від фольклору до постмодерну): Монографія / Олена Маленко. Харків, 2010. – 488 с.
4. **Уфимцева Н.В.** Языковое сознание и образ мира славян // Языковое сознание и образ мира: Сб. статей/Н.В. Уфимцева. – М.: Институт языкознания РАН, 2000. – С. 207–219.
5. **Ушкалов Сашко.** БЖД: Czazynovel. – К.: Факт, 2007. – 240 с.
6. **Фоменко В.Г.** Місто і література: українська візія / В.Г. Фоменко. – Луганськ: Знання, 2007. – 312 с.

Переяслова Олена Олександрівна – старший лаборант кафедри української мови, Харківський національний педагогічний університет імені Г.С. Сковороди, Україна, м. Харків, вул. Блюхера, 2.

E-mail: alenka88@mail.ua

<http://orcid.org/0000-0002-0596-8841>

Pereyaslova Olena – senior laboratory, Department of Ukrainian Language, Kharkiv National Pedagogical University named after G.S.Skovoroda.

Ukraine, Kharkiv, Bliukhera Str., 2

E-mail: lingvos@meta.ua